

ՔՐԻՍՏՈՍԻ ԵՎ ԱՇԱԿԵՐՏՆԵՐԻ ԴԱՍԱԿՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԽՈՐՀՐԴԱՎՈՐ ԸՆԹՐԻՔԻ ՊԱՏԿԵՐԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

ԹԱՄԱՐԱ ԴԱԴԱՅԱՆ
ԵԳՊԱ հայցորդ

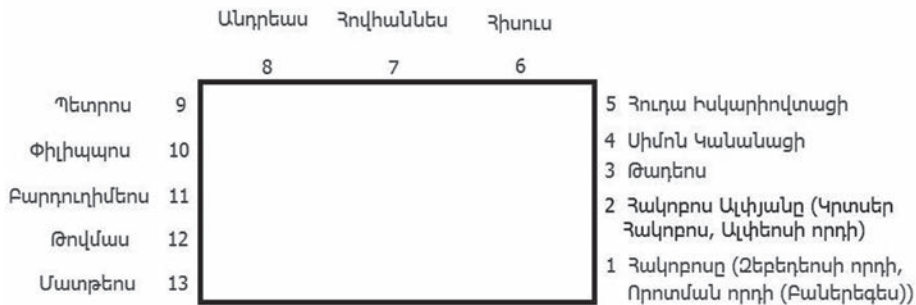
Կա կարծիք, որ վաղ շրջանի նկարիչները լուրջորեն են Խորհրդավոր ընթրիքը ըստ Մատթեոսի և Մարկոսի ավետարանների, իսկ արդեն V դարից սկսած՝ նկարիչները հիմնվում են Նովիանների ավետարանի վրա¹:

Սրբադասերներում Քրիստոսի կերպարն ընդգծված է և առանձնացված: Փրկչի ֆիգուրը գտնվում է սեղանի կենտրոնում կամ ամենադասավոր տեղում: Նուդայի կերպարը սրբադասերներում երբեմն չի դասավորվում, իսկ դասավորվելիս՝ Քրիստոսի կերպարի նման, առանձնացվում է մնացածից՝ ընդգծելու համար նրա դավաճանությունը:

Նատկադես հետաքրքիր է Ջոտտոյի «Նուդայի համբույրը» որմնանկարը: Այստեղ Քրիստոսի և Նուդայի դեմքերը ներկայացնում են մարդկային տարբեր նկարագիր և արժեքներ ունեցող երկու անձի՝ հակադրելով ստորությունը և վեհությունը, ճշմարտությունը և մեծահոգությունը: Ամբողջ որմնանկարի հիմնական գաղափարը երկու դեմքերն են: Կարծես դեմքերը չեն թողնում, որ ուշադրությունը սևեռես որմնանկարի մյուս հատվածների վրա: Եվ այս ամենը հեղինակի յուրահատուկ հնարքի միջոցով: Որմնանկարի աջ կողմում դասավորված է քահանա, որը ձեռքով ցույց է տալիս հենց Քրիստոսի դեմքը, իսկ ձախ կողմում տեսնում ենք Պետրոս առաքյալին, որը դանակով առաջ է նետվում դեղի Նուդան, և եթե հետևենք քահանայի ձեռքի և Պետրոսի դանակի ուղղություններին, ապա կտեսնենք, որ նրանք հատվում են հենց Քրիստոսի և Նուդայի դեմքերի մոտ՝ արհեստականորեն ուշադրությունը սևեռելով հենց այս կերպարների վրա: Դեմքերը բացարձակ տարբեր են. Քրիստոսի դեմքը արտահայտում է բարեխիղճ, գեղեցիկ, ճերմակ, միանշանակ հերոսի կերպար, և նրան հակադրված է նախամարդու դեմք հիշեցնող Նուդայի կերպարը: Ջոտտոն շեշտում է Նուդայի ֆիզիկական տգեղությունը: Նենց այս դեմքի շնորհիվ է, որ կենտրոնը դառնում է հոգեբանական բարդ դասի դադար: Նենց այս դադարն է, որ հակասության և մտածելու տեղիք է տալիս: Երկու հոգի ընդամենը այդ ամբողջի մեջ ի վիճակի են իրար հասկանալ: Նամբույր դեռ չկա, Նուդան դեռ չի համբուրել Քրիստոսին և դա ընդամենը հետևանք է լինելու: Դադարը, որ ստացել է Ջոտտոն, իրական երկու կերպարների ներքին բացատրության դասն է, որ մինչև օրս ոչ ոք չի կարողանում հասկանալ, թե արդյոք եղե՞լ է նախնական դավաճանություն Քրիստոսի և Նուդայի միջև²: Եվ

Ճոտտոն կարողանում է տալ հոգեբանական դադարի վիճակ, երկու կերպարների գաղտնի բացատրություն, մնացածն ընդամենը լռելով է հետևանք լինել այս դադարի:

Սկսած X դարից՝ Խորհրդավոր ընթրիքի ժամանակ առաքյալների դասավորությունը սեղանի շուրջ արդեն ունի հստակ դասակարգություն: Ավետարանիչներից տեղեկանում ենք, որ Քրիստոսին մոտ սեղանի շուրջ գտնվել են՝ Նովիանները, Պետրոսը և Նուդան: Վարկածները տարբեր են այն հարցի շուրջ, թե ինչու է Նուդան զբաղեցնում այս տեսարանում այդքան կարևոր տեղերից մեկը: Ըստ մի վարկածի՝ Քրիստոս չէր կարող հացը դարձել Նուդային, եթե նա նստած լիներ սեղանի այլ անկյունում³: Ֆրանսիացի աբբա Լ. Կամյուն տվել է առաքյալների դասավորության դասկարգը Խորհրդավոր ընթրիքի ժամանակ. Խորհրդավոր ընթրիքը տեղի է ունեցել Ս-ամն կամ D-ամն սեղանի շուրջը⁴: Առաքյալները ընթրիքի ժամանակ հենվում էին ձախ ձեռքի վրա, որոնցից աջը ազատ մնար:

Խորհրդավոր ընթրիքի վաղբրիստոնեական տարբերակներում Քրիստոսը և աշակերտները նստած են D-ամն սեղանի շուրջ, Քրիստոսը՝ ձախ անկյունում, քանի որ սեղանի այս մասը համարվում էր ամենադատավոր տեղը: Նետագայում այս դասավորությունը տեղը փոխվեց և դարձավ սեղանի կենտրոնը, քանի որ սկսեցին դասավորել ուղղանկյուն սեղան: Մասնակիցների թիվը Խորհրդավոր ընթրիքի տարբերակներում տարբեր է, աշակերտների թիվը տատանվում է երկուսից մինչև յոթ, բացի տղամարդ աշակերտներից, երբեմն հանդիպում են դասավորված նաև կանայք և երեխաներ, կարող ենք հանդիպել ծառաների: Սակայն դիտարկելով այս տիպի մեկնաբանությունները՝ հարց է առաջանում. արդյոք գաղտնի⁵ էր ընթրիքը, թե՞ ավանդական տոնական սեղան էր: Դժվար է այս հարցի դատաստանը վերջնականապես տալ:

Խորհրդավոր ընթրիքի վաղբրիստոնեական մեկնաբանություններից է համարվում է Ռավեննայի Սան Ադոլֆինարե Նուովո եկեղեցու խճանկարը:

Նրանում ղատկերված է տասնմեկ աշակերտ՝ ավանդական տասներկուսի փոխարեն: Թերևս նկարիչը չի կամեցել ղատկերել դավաճան Ղուդային:

Քանի որ արևմտյան արվեստում ավելի հաճախ է հանդիպում Խորհրդավոր ընթրիքի ղատկերումն առանց Ղուդայի, հարց է առաջանում՝ մասնակցե՞լ է արդյոք նա ընթրիքին: Ըստ Ղովհաննես ավետարանչի՝ Ղուդան խորհրդավոր ընթրիքի ժամանակ գնացել է, իսկ մեկ այլ վարկածով՝ Ղուդան ամբողջ ընթրիքի ընթացքում ներկա է եղել⁵: Եթե համեմատենք ավետարանիչների տեքստերը, առաջ ստացվում է, որ առաջին տարբերակում Ղուդան ներկա է միայն Տիրոջ ոտնվային, երկրորդում նա հեռանում է անմիջապես, երբ Քրիստոս դիմում է նրան հետևյալ խոսքերով. «Արա այն, ինչ ղետք է անես», երրորդում Ղուդան վերջին՝ բաժանման գրույցի ժամանակ ներկա չի եղել: Այս հարցը միշտ քննարկման թեմա է: Ներկա գտնվե՞լ է արդյոք Ղուդան Ղաղորդության խորհրդի հաստատման ժամանակ, թե՞ ոչ: Այն միշտ երկընտրանքի մեջ է գցել նկարիչներին, ուստի հանդիպում են Խորհրդավոր ընթրիքի մեկնաբանություններ և՛ Ղուդայի մասնակցությամբ, և՛ առանց նրա: Այսուհի օրինակներ կան նաև հայ մանրանկարչության մեջ:

Թե՛ ղատկերագրական և թե՛ հորինվածքային առումով առավել հետաքրքիր է Ղալլե քաղաքի համալսարանի գրադարանում պահվող ավետարանը (Ղալլե, հայկ. ձեռ. Շ. 1 ք-308): Ձեռագրի հիշատակարանից տեղեկանում ենք, որ այն գրվել է 1224 թ. գրիչ Սարգսի կողմից, Վահրամ քահանայի ղատվերով: Ձեռագրում կան երկու թեմատիկ ղատկերներ՝ Մկրտություն (էջ 5ա), Խորհրդավոր ընթրիք (էջ 5բ) և չորս ավետարանիչների ղատկերներ (էջ 4ա):

Խորհրդավոր ընթրիքը բավականին շեղումներ ունի հայկական այլ մանրանկարների կանոնական ղատկերագրությունից: Ընդհանրապես, մանրանկարիչները փորձել են ղատկերագրության հնարավոր միջոցներով Ավետարանի ոգուն հարազատ ներկայացնել մարդկային հեգության ու խոնարհության այդ բացառիկ դրվագը: Ղատկապես խորիմաստ է 1374-ին Սեդուհ լեռան վանքում Խաչատուր Կեսարացու ղատկերագրողած Ավետարանը, որը հայտնի է «Ղովհան Որոտնեցու և Գրիգոր Տաթևացու Ավետարան» անունով: Խորհրդավոր ընթրիքի հետ է կապվում նաև «թացյալ ղատառ» հասկացությունը: 1303-ին ստեղծված մանրանկարում «թացյալ ղատառի» վերաբերյալ կա համաղատասխան մակագրություն: Ղիսուս Քրիստոսի գլխավերևում գրված է՝ «Տէր Յիսուս», իսկ Ղիսուսի ու Ղուդայի միջև կարդում ենք. «Թացեալ ղատառն տայ Յուդայի»: Ղուդայի գլխավերևում նրա անունն է՝ «Յուդա», մյուս աշակերտների գլխավերևում գրված է առավել խորհրդանշական բացատրություն՝ «Յիսուս աշակերտաւքն ի Վերնատունն ի սեղանն խորհրդոյ»:

Նկարի մակագրությունը շեշտում է, որ հենց այս ընթրիքով հաստատվեց

Նաղորդության խորհուրդը, որի ծեսը սրբորեն կատարում են քրիստոնեական բոլոր եկեղեցիները: Դեռևս միջնադարում հայ եկեղեցու շատ գործիչներ փորձել են դարձել, թե ինչու Շիսուս այդքան մեղմ էր վարվում Ղուդայի հետ՝ իմանալով, որ նա իր մահվան տառճառն է դառնալու: Կիլիկյան մեկնիչ Բարսեղ Մաշկևորցին նշում է, թե հաց կիսելով իրար հետ՝ մարդիկ իրենց միջից հանում են թշնամությունը, գազաններն անգամ ընտանի են դառնում, երբ նրանց կերակրում են: Երևանի Մաշտոցյան Մատենադարանի թիվ 316 ձեռագրի (Ավետարան, XIII-XIV դդ., Արցախ) մանրանկարում Շիսուս Քրիստոս և տասնմեկ առաքյալները բոլորած են սեղանի շուրջը, նրանց վերևում գրված է՝ «Վերնատուն», իսկ Ղուդան դուրս է դրված Վերնատան շրջագծից, և նրա գլխավերևում գրված է՝ «Յուդա առեալ գղատառն և ել»: Ծիսական Խորհրդավոր ընթերիքի ներքին տատկերագրման դասակարգումը բաժանվում է 4 տարբեր խմբերի: Դրանց մեջ առավել տարածվածը, իհարկե, այս տարբերակն է, որում Քրիստոս ձեռքին սկիհն է տպել, իսկ մյուս ձեռքով Սուրբ Նաղորդություն է տալիս առաքյալներին:

Խորհրդավոր ընթերիքը նկարված է անսովոր՝ էջի երկայնքով հորիզոնական դիրք ունեցող զարդարված խորանի մեջ: Շիսուսը կանգնած է սեղանի աջ կողմում և զբաղեցնում է էջի ողջ լայնքը, նա ավելի մեծ է, քան բոլոր տատկերված առաքյալները: Նարկ է նշել, որ առաքյալները տատկերված են միայն գլուխներով, բացառությամբ վերջինի: Այստեղ կարող ենք խոսել մի ընդհանուր տատկերագրական տիպի մասին, որը բնորոշ էր արցախյան դորոցին: Բարդ է ասել, թե որ տատկերագրական տարբերակն է եղել նախօրինակ: Մի քանի հին հուշարձաններում ընթերիքը ներկայացվում է ձվաձև սեղանի շուրջը, իսկ առաքյալները համաչափորեն դասավորված են վերին մասում, ինչդեռ, օրինակ՝ Ռավեննայի Սան Աղովինարե Նուովոյի 493-526 թթ. խճանկարը: Նույն սխեման դեռևս հանդիպում է X-XI դդ. որմնանկարների և մանրանկարների մեջ: Իսկ ուղղանկյուն երկար սեղաններ սկսում են տատկերվել միայն X-XI դարերում:

Ընթերիքի սեղանի երրորդ տեսակը, որն ավելի հազվադեպ է հանդիպում, լրիվ շրջանաձև է: Նալլեի ձեռագրում շրջանաձև սեղանի տարբերակն է, միայն թե՛ կողքից դիտված: Սեղանին դրված է մեկ ձուկ: Շիսուսին շրջադառնում են երեք վեցաթև քերովքներ: Այստեղ չկա ավանդական Ղովհաննեսի հոդումը կամ Պետրոսի շարժումը: Առանձնացված չէ նաև Ղուդան, հավանաբար այն ամենամախ ֆիգուրն է, որը տատկերված է ողջ մարմնով, ոտքերն ուղղված դեպի գետին: Ինչ վերաբերում է լրիվ շրջանաձև սեղանին, առաջ L. Ուսկադենսկու կարծիքով՝ նման սեղաններն ունեն ասիական ծագում, քանի որ Արևելքում ընդունված էին կարճ ոտքերով կլոր սեղաններ, այդ սեղանները բազմիցս հանդիպում են ասորական մատյաններում⁶:

Շրջանաձև սեղանների վաղ օրինակներից մեկը 586 թ. Ռաբուլայի ավետարանի տատկերն է: Բնորոշ է նաև Լոնդոնի Բրիտանական թանգարանի հ. Ադդ 7169 աստրական ձեռագիրը (XII-XIII դդ.): Այստեղ ևս առաքյալները տատկերված են ողջ հասակով, իսկ դիտակետն ընտրված է վերևից: Կլոր սեղանները հանդիպում են նաև լատինական ձեռագրերում դեռևս 850 թ.:

Գաբրիել Միլլեն դասակարգում է Խորհրդավոր ընթրիքի թեմայով տատկերները՝ Ղուդայի շարժման և առաքյալների դասավորվածության համադաստասխան: Ըստ նրա՝ բյուզանդական ավանդույթին բնորոշ է Ղուդայի մեկնած ձեռքը⁷: Ղեղինակի կարծիքով՝ Թարգմանչաց Ավետարանի մանրանկարը իր հորինվածքով հարում է բյուզանդական ավանդույթին: Սակայն այստեղ կան նաև XI-XII դդ. հուշարձաններին բնորոշ գծեր: Կարելի է ենթադրել, որ Գրիգոր Ծաղկողի կիրառած նախատիպերի մեջ կա XII դարի ինչ-որ օրինակ, քանի որ մինչև XII դարը Պետրոսի այդ շարժումը քողարկվում էր: Նենց XII դարի օրինակներին է հատուկ հետին տվանում տատկերված երկու կողմերում ճարտարապետական կառույցների ներկայությունը:

Չվաճն սեղանը հանդիպում է XI դարի հունական ձեռագրերում, որոնցից նշենք Փարիզի Ազգային գրադարանի թիվ 74 Ավետարանը, Պարմայի տալասական թիվ 5 ձեռագիրը, Աթոս լեռան Դիոնիսիոսի վանքի թիվ 287 ձեռագիրը:

Փոքր Նայքի XI դարի ձեռագրերի տատկերներում առաքյալներն ու Քրիստոսը տատկերվում են D-աձև սեղանի շուրջ, իսկ Մուղնիի Ավետարանում կիրառվում է սեղանի ձվաձև տիպը: Դա նշանակում է, որ նրանց գեղարվեստական սկզբունքներից հնարավոր չէ բխեցնել Թարգմանչաց Ավետարանի տատկերը:

Սկսած XII դարից Խորհրդավոր ընթրիքի տատկերագրության մեջ գերիշխող է դառնում ուղիղ սեղանը⁸: Այն դառնում է ավանդական XIII դարում: Սակայն Ռոսլինի (Ֆրիդրի տատկերասրահ, ձեռագիր 32) մոտ և Կեռան թագուհու Ավետարանում (1272 թ. Երուսաղեմ, Սբ. Նակոբյանց վանքի գրադարան, ձեռագիր 2563) տատկերված է սիգմայաձև սեղանը:

Նայ մանրանկարչության մեջ ձվաձև սեղանը հայտնվում է XIV դարում՝ Թորոս Տաթևացու 1318 թ. Սատվածաշնչի մեջ, որտեղ տեսնում ենք Թարգմանչաց Ավետարանի ազդեցությունը:

Կլոր սեղանի եզակի օրինակներ են հանդիպում դոդոնական արվեստում և Կադադոկլիայի եկեղեցիների որմնանկարներում⁹: Այն տարածում է գտել արևմտյան արվեստում, որի տատկերագրության մեջ մեծ դեր են խաղացել հռոմեացի վարդեսները¹⁰: Այս սեղանները ի հայտ են գալիս կառույնապետ շրջանից, և բազմիցս հանդիպող ձվաձև նմուշները Գ. Շիլլերը համարում է Արևելքում տարածված լատինական սեղանների մասնավորապես փոփոխված տեսակը¹¹:

Ինչ վերաբերում է էլիոսաձև սեղաններին, առաջ S. Իզմայլովան համարում է, որ այստեղ գործ ունենք կլոր սեղանի յուրօրինակ վերափոխման հետ¹²:

Եթե սեղանի ձևը Թարգմանչաց Ավետարանում չի փոխառնվել XI-XII դդ. նմուշներից, առաջ նրան նախօրինակ է եղել XI-XIII դդ. և կամ կառուցված շրջանի որևէ դասեր: Այստեղ ոչ միայն դասերը արժևորվում է իր ոճական, այլև բացառիկ հազվագյուտ դասերագրական առանձնահատկություններով: Թերևս ունենալով որոշ գեղարվեստական և դասերագրական աղբյուրներ այլ օրինակների հետ՝ Թարգմանչաց Ավետարանի Խորհրդավոր ընթերցող խիստ տարբերվում է իր անհատական վառ նկարագրով:

Խիստ ինքնատիպ տարբերակ է Արցախի դորոցի ներկայացուցիչ՝ Մատենադարանի թիվ 6319 ձեռագրի Խորհրդավոր ընթերցող: Նկարի վերին ձախ մասում նստած է Նիսու, իսկ շրջանաձև սեղանի շուրջը տեղավորված են միայն առաքյալների գլուխները: Պատկերագրական այս տիպը խիստ յուրատեսակ է: Թիվ 316 ձեռագրում ներքևի աջ անկյունում առաքյալներից առանձնացված է Նուդան: Նախորդ օրինակում դասերված է Նիսուի ոտքերն ընկած մի կին, որի մոտ մակագրված է «Մարիամ»: Խմբից աջ կողմ ուրվագծված է մի կոնք, որն այս դեպքում նշանակում է Ունվան: Այլ է դասերը թիվ 6303 ձեռագրում, որտեղ Ունվայի տեսարանում ճակատի ազատ տարածության մեջ ընթերցող գաղափարը խորհրդանշող զարդարված շրջանակ է, որի վրա մակագրված է՝ «սեղան»: Երկու անմիջական հաջորդող թեմաները միմյանց հետ միասնաբար ներկայացնելու ձևը խիստ բնորոշ է հայկական մանրանկարչությանը:

Վերանմուտի դարաշրջանում Խորհրդավոր ընթերցողի թեման լայնորեն դասերվում է որմնանկարչության մեջ: Դրանց շարքին է դասակարգվում 1445-1450 թվականների Անդրեա դել Կաստանիոյի ստեղծած Խորհրդավոր ընթերցող: Պատկերված է ուղղանկյունաձև սեղան, արդեն ավանդական դարձած՝ Քրիստոսի դասերը մեջտեղում, Քրիստոսի աջ և ձախ կողմերում մյուս առաքյալներն են, բացի Նուդայից. նրա կերպարը տեղավորված է Քրիստոսի հակառակ կողմում, այսինքն բոլորը նստած են սեղանի մի կողմում, իսկ Նուդան հակառակ կողմում՝ միայնակ: Նույն կերպ է նկարված նաև Դոմենիկո Գիրլանդայոյի Խորհրդավոր ընթերցողի տարբերակը:

Տասնմեկ աշակերտներով դասերվող Խորհրդավոր ընթերցողի տեսարան այս շրջանում հանդիպում ենք Ալբրեխտ Դյուրերի 1523 թ. փորագրություններից մեկում: Պատկերված է Նովիսնենի ավետարանի այն հատվածը, երբ Նուդան, «վերցնելով մի կտոր հաց, դուրս եկավ: Գիշեր էր և Նիսուն ասաց. այսուհետ փառաբանվեց մարդու որդին և Աստված փառաբանվեց Նրանում» (Նովի. 13:30-31):

Սակայն նույն Դյուրերի մոտ կա նաև ավանդական դասական դրամա՝ 12 աշակերտներով փորագրություն, որ «Մեծ չարչարանքներ» շարքից է (1510 թ.): Քրիստոսը խաչաձև լուսադասակով ուղղանկյուն սեղանի կենտրոնում է: Ամենաերիտասարդ աշակերտը՝ Նովիաններ, նրա կրծքին է: Նուդան, որը ճանաչելի է դառնում ձեռքում սեղմված քսակով, նստած է դիտողին մեջքով: Դա ընդունված ձև էր, որտեղից Նուդան հայացքով չհանդիպի դիտողի հետ: Այստեղ կարող ենք նկատել, որ Դյուրերն անդրադառնում է երկու առանձին դասական գրական տիպի:

Այստիպով, կարելի է եզրակացնել, որ սկսած վաղ միջնադարից մինչև Վերածնունդ՝ մեզ հետաքրքրող թեման ունեցել է երեք հիմնական դասական գրական տիպ՝ շեղանկյուն, հորիզոնական և շրջանաձև հորինվածքներով:

- 1 И. Смирнова, *Монументальная живопись итальянского Возрождения*, М., 1987, стр. 98.
- 2 А. Майкапар, *Новый Завет в искусстве*, М., 1990, стр. 203.
- 3 М. Желтов, В. Василик, *Православная энциклопедия*, М., 2001, т. 1, стр. 214.
- 4 А. Майкапар, *Новый Завет в искусстве*, стр. 206.
- 5 А. Турчинов, *Тайная вечеря*, М., 2012, стр. 514.
- 6 Л. Успенский, *Богословие иконы Православной Церкви*, М., 1989, стр. 41.
- 7 Millet G., *Recherches sur l'iconographie de l'Evangile aux XIVe, XVe et XVIe siècles d'après les monuments de Mistra, de la Macedoine et du Mont-Athos*, Paris, 1960, p. 197.
- 8 Նույն տեղում, էջ 135:
- 9 Նույն տեղում, էջ 147:
- 10 Նույն տեղում, էջ 135:
- 11 Shiller G., *Iconography of Christian Art*, v.2, London, 1972, էջ 182.
- 12 Т. Измайлова, *Армянская миниатюра 11 века*, М., 1986, стр. 137.

THE DISPOSAL OF JESUS AND APOSTLES DURING THE LAST SUPPER

TAMARA DADAYAN
YSAFA PhD applicant

The article considers some types of compositions of the disposal of Christ and His Disciples during the Last Supper. The author investigates three principal iconographic types of location – horizontal, diagonal and round. The examples include Armenian medieval manuscripts and paintings of Renaissance artists.

РАСПОЛОЖЕНИЯ ХРИСТА И АПОСТОЛОВ НА ТАЙНОЙ ВЕЧЕРЕ

ТАМАРА ДАДАЯН
Соискатель ЕГАХ

В статье рассматривается композиционное расположение Христа и Его учеников во время Тайной вечери. Исследуются три основных иконографических типа расположения – по горизонтали, диагонально и по кругу. Примеры включают страницы армянских средневековых рукописей и произведения художников Возрождения.

1. Խորհրդավոր ընթրիք, Ռոսսամոյի Ավետարան, VI դ.
2. Խորհրդավոր ընթրիք, Սան Աղուլիմարե Լուովո, V-VI դդ.

3. Լեոնարդո դա Վինչի, Խորհրդավոր ընթրիք, Միլան, Սանտա Մարիա դելլա Գրացիե
4. Դյուրեր, Խորհրդավոր ընթրիք
5. Ավետարան, XIII-XIV դդ., Արցախ, Մատ., հ. 316, էջ 11ա
6. Կեռան թագուհու Ավետարան, 1272 թ., Երուսաղեմ, հ. 2563, էջ 166ա

7. Ավետարան, 1306 թ., ծաղկող՝ Հովսեփան

8. Ավետարան, 1038 թ., Մատ., հ. 6201.

9. Թարգմանչաց Ավետարան, 1232 թ.,
ծաղկող՝ Գրիգոր